

MUSTAQILLIK YILLARIDA SURXON VOHASI AHOLISI XO'JALIGIDAGI O'ZGARISHLAR (DEHQONCHILIK MISOLIDA)

Eshkurbonov Sirojiddin Bozorovich

*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

sirojiddin_eshkurbonov@tues.uz

<https://orcid.org/0009-0002-5557-9227>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida o'zbek xalqi an'anaviy dehqonchilik xo'jaligining bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashish jarayoni Surxon vohasi misolida ko'rib chiqildi. Xususan, mustaqillikkacha yerga egalik shaklining ahvoli, salbiy oqibatlar, mustaqillikdan keyin yangicha ijtimoiy iqtisodiy jarayonlar ta'sirida bozor iqtisodiyotiga mos sohadagi o'zgarishlar o'rganildi. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning istiqbolli uch shakli, ya'ni qishloq xo'jaligi shirkatlari, fermer xo'jaliklar va dehqon xo'jaliklar vujudga kelishining Surxon vohasi dehqonlari ijtimoiy va xo'jalik turmushiga ta'siri tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Dehqonchilik, islohot, bozor munosabatlari, mulkdor, tomorqa, shirkat, fermer, an'analar, zamonaviylik, daromad, moslashish.

Аннотация: В статье рассматривается процесс адаптации традиционного узбекского земледельческого хозяйства к условиям рыночной экономики в первые годы независимости на примере Сурханского оазиса. В частности, изучено состояние формы собственности на землю до обретения независимости, ее негативные последствия, изменения в сфере, соответствующие рыночной экономике, под влиянием новых социально-экономических процессов после обретения независимости. Проанализировано влияние трех перспективных форм хозяйствования в сельском хозяйстве нашей страны: сельскохозяйственных товариществ, фермерских и крестьянских хозяйств на социальную и экономическую жизнь земледельцев Сурханского оазиса.

Ключевые слова: Земледелие, реформа, рыночные отношения, собственник, приусадебный участок, ширкат, фермер, традиции, современность, прибыль, приспособление.

Annotation: This article examines the process of adapting the traditional Uzbek farming system to the conditions of a market economy in the early years of independence using the example of the Surkhan oasis. In particular, the state of land ownership before independence, its negative consequences, and changes in the sphere of a market economy under the influence of new socio-economic processes after independence were studied. The impact of the emergence of three promising forms of farming in our country, namely agricultural cooperatives, farmsteads, and peasant farms, on the social and economic life of the peasants of the Surkhan oasis was analyzed.

Key words: Farming, reform, market relations, landlord, company, farmer, traditions, modernity, income, adaptation.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XX asrning 90 yillarida sobiq Sovet ittifoqidan ajralib chiqqan xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida o'zgarishlar yuz berdi. Jahondagi boshqa xalqlar bilan etnomadaniy aloqalarning jadallashuvi natijasida an'anaviy madaniyatlari zamonaviylashib bordi. Shuning uchun ham keyingi yillarda o'zbek xalqining an'anaviy dehqonchilik xo'jaligini o'rganish dolzarb masala hisoblanadi. Dehqonchilik qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, aholini oziq-ovqat, sanoatni xom-ashyo, chorvachilikni esa yem-xashak bilan

ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS).

Mustaqillik yillarida o'zbek xalqining xo'jalik madaniy an'analari, uning rivojlanishi, mintaqaviy xususiyatlariga bag'ishlangan bir qancha tadqiqotlar mavjudki, ularda dehqonchilik xo'jaligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, S.N.Tursunov, E.O.Qobilov, U.S.Abdullayev, A.A.Ashirov, O.Bo'riyev, F.SH.Raxmonov, N.N.Tursunov, A.R.Qayumov, A.E.Qurbonov, Z.S.Isoqov, M.SH.Usmonov, I.Umarov va Y.A.Turdimuradovlarning tadqiqot ishlari shular jumlasidandir. "O'zbekistonning-etnografik qo'riqxonasi" nomini olgan Boysun hududini etnografik, arxeologik va folklorshunoslik yo'nalishlari asosida o'rganish uchun har yili o'tkazib kelinayotgan "Boysun bahori" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi va 2002-2005 yillarda YUNESKO hamkorligida o'tkazilgan ekspeditsiya materiallarida S.N.Tursunov, E.A.Qobilov, H.Kichkilov, O.Bo'riyev, A.A.Ashirov, F.Rahmonov, A.Qayumov, N.Tursunov hamda A.E.Qurbonov ilmiy maqolalarida vohaning xo'jalik masalalariga oid materiallar ham mavjud.

Maqolani yozishda tarixiy-tahlil, qiyosiy-tahlil, dala ma'lumotlarini to'plash, intervyu va anketa so'rovnomalari kabi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Surxon vohasining tabiati, iqlimi, tuprog'i, suv, sharoitlarining mavjudligi qadimdan bu yerda dehqonchilik bilan shug'ullanishga juda qulay bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlaganidek: "Surxon vohasi azal-azaldan unumdor tuprog'i, ishning ko'zini biladigan, bir yilda ikki-uch martalab hosil oladigan mirishkor dehqonlari bilan shuhrat qozonib keladi. Yurtimiz bozorlariga qishin-yozin ertani karam va sabzavotlarni, barra ko'katlarni, poliz, meva-yu uzumni, sitrus mevalarni yetkazib beradigan ham Surxondaryoning zahmatkash fermer va dehqonlaridir"[1, 280].

Mamlakatimizda ilk sug'orma dehqonchilik

arxeolog olimlarning aniqlashicha miloddan avvalgi II ming yillik boshida qadimgi Baqtriyada, ya'ni Surxon vohasida shakllangan [2, 9-16; 3, 8-32]. Hudud issiq va quruq iqlimli mintaqaga kiradi. Bu sun'iy sug'orishda paxta va subtropik ekinlar yetishtirishga mos [4, 117]. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O'rta Osiyo xalqlarida yerga egalikning meros qilib qoldirish shakli mavjud bo'lgan. Dehqonchilikda qimmatbaho ekinlarni ekishning kirib kelishi meros asosida yerga egalik qilishning yanada kuchayishiga va dehqonchilik rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi [5, 274]. Sobiq Sovet tuzumi davrida dehqonni yerdan, o'z mehnatining natijasidan mahrum qilish juda katta salbiy oqibatlariga olib keldi. Mulkdorlik, yerga egalik hissiyoti kamayib, umumiy manfaat yo'lida ishlovchi dehqon vujudga kelgan edi. Qariyb yetmish yil davom etgan bu sharoitda "...dehqonning ham, mehnatkashning ham xo'jayin sifatlarini birlashtirgan noyob qobiliyati tamoman yo'qotildi..." va oqibatda u "...pirovard natijalardan ko'ra oyma-oy olib boradigan maoshidan ko'proq manfaat ko'radigan yollanma ishchiga aylantirildi"[6, 23-24].

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng dehqonchilik xo'jaligi rivojlanishida yangi davr boshlanib, bozor iqtisodiyoti talablari uchun dehqonchilik an'analari moslashtirish juda muhim edi.

Sovet ittifoqidan ajralib chiqqan yangi mustaqil davlatlar sotsialistik rejalashtirishga asoslanib markazlashtirilgan iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga aylantirishda o'zlariga mos modellarni tanlab oldilar. "Mulkchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi", – deb ta'kidlagan edi O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I. A. Karimov [7, 43]. Barcha ishlab chiqarish vositalarini davlat tasarrufidan chiqarmasdan, xususiylashtirmasdan, yerni o'z egasiga bermasdan va turli mulkchilik shakllaridagi tovar ishlab chiqaruvchilarga keng sharoit yaratmasdan bozor iqtisodiyotiga o'tib bo'lmashligi aniq o'z isbotini topa boshladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida

“O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma xil shakllardagi mulk tashkil etadi” [8, 18] deb yozilgan. Bu qabul qilingan “Mulkchilik to‘g‘risida”gi qonunda ham belgilab berilgan [9, 30].

O‘zbekistonda dastlabki yillarda mulkdorlar sinfini shakllantirishga keng yo‘l ochib berila boshlandi. Bu paytda dehqonlarga ham tomorqa uchun yerning mulk sifatida berilishi ayni zarurat edi. Masalan 1989 yilda respublika qishloqlarida 240 ming oilaning yeri yo‘q bo‘lib, 1,8 milliondan ko‘proq hovli esa uy-joy qurilishi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun kengaytirishga muhtoj edi. “Respublikada haydaladigan yerlarning atigi 5 foizi shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga berilgan, ular qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining to‘rtidan bir qismini ishlab chiqarishmoqda. Yetishtirilayotgan sabzavot, poliz ekinlari, go‘shning yarmidan ko‘prog‘i va sutning uchdan ikki qismi ular hissasiga to‘g‘ri keladi. Ko‘rinib turibdiki, respublika mustaqilligi arafasida qishloq aholisining turmush darajasi nihoyatda achinarli holatda edi”[10, 57]. Shuning uchun, ilk yillardan tomorqa uchun yerni xususiy mulk sifatida berish ishlari boshlab yuborildi.

1990 yil may oyida O‘zbekiston SSR Prezidentining “Jumhuriyat aholisining shaxsiy yordamchi xo‘jaliklaridagi mol va parrandalarni yem-xashak bilan ta‘minlash hamda ularda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilingandan keyin o‘sha paytga qadar yer uchastkasi va molga ega bo‘lmagan ko‘pgina qishloq oilalari yer bilan ta‘minlandi va chorva mollari sotib oldi. Surxon vohasida ham mazkur farmon asosida 1990 yili 4900 oilaga tomorqalar uchun 7100 gektardan iborat bo‘lgan yer uchastkalari ajratildi [11, 103]. Lekin shunga qaramasdan vohada deyarli 14260 oila tomorqaga ehtiyojmand bo‘lgan [12].

O‘zbekistonning qishloq xo‘jaligidagi islohotlarida eng muhim natijasi shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarini kengaytirish, ya‘ni sug‘oriladigan yerlarni shaxsiy xo‘jaliklarga va bog‘-dala hovli uchastkalariga ajratib berish yo‘li bilan aholini amalda yer bilan ta‘minlash

bo‘ldi.

O‘zbekiston SSR Prezidenti I.A. Karimovning 1991 yil 21 yanvarda paxta maydonlaridan 108.5 ming gektar sug‘oriladigan yerlarni aholiga shaxsiy tomorqa uchun ajratib berishni haqidagi qarori qabul qilindi. Ushbu qaror asosida 1991 yilning 12 mayiga qadar Surxondaryo viloyatida 111849 oilaga 13233 gektar yer tomorqa sifatida ajratib berildi [13, 68]. Bunday tadbirlar qishloq aholisining turmush sharoitini ma‘lum darajada yaxshilanishiga va aholining shaxsiy tomorqa xo‘jaliklaridan oladigan daromadlarining o‘shishiga sabab bo‘ldi. 1991 yil oxiriga kelib, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarda foydalaniladigan maydonlar respublika bo‘yicha qariyb 500 ming gektarga yetdi. Shaxsiy tomorqa egalari yordam berish, ularning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan Respublika shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar uyushmasi tashkil etildi.

1992-1995 yillar davomida Surxon vohasida yana 22 ming gektar yer shaxsiy tomorqalar uchun ajratilib, yersiz va kam yerli bo‘lgan dehqonlarga berildi. Bu shaxsiy tomorqa uchun berilgan yerlarning katta qismi yosh oilalarga shaxsiy xo‘jalikni shakllantirish uchun ajratildi. Vohadagi sobiq Sovet tuzumi sovxozlarning 8 ming gektar yeri shaxsiy tomorqalar sifatida dehqonlarga ajratildi [14, 72]. Ushbu yerlarning shaxsiy tomorqalar uchun berilishi dehqonlarning yerga munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartirdi. Yer uchastkalari olgan oilalar kartoshka, sabzavot, meva, chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan o‘z ehtiyojlarini qondirishi bilan birga, ularni dehqon bozorlarida sotib, aholini oziq-ovqat bilan ta‘minlashga o‘z hissalarini qo‘shdi. Odamlarga qo‘shimcha sug‘oriladigan yerlarni berilishi chinakam ahamiyat kasb etdi. Yer olgan kishi daromad ola boshladi, o‘zini xo‘jayin deb, erkin va mustaqil his qildi [7, 65-56]. Shundan so‘ng, Surxon vohasi aholisining ijtimoiy va maishiy turmushida ham bir qadar o‘zgarishlar yuz berdi. Bu o‘zgarishlar avvalo yildan yilga voha dehqonlari turmush darajasini yaxshilanib borishida ko‘zga tashlandi.

Qishloq xo‘jaligida xo‘jalik yuritishning uch shakli: qishloq xo‘jaligi kooperativlari

(shirkatlari), fermer xo‘jaliklar va dehqon xo‘jaliklar tanlab olinib, “Qishloq xo‘jaligi kooperativlari(shirkatlari) to‘g‘risida”gi, “Fermer xo‘jaliklar to‘g‘risida”gi, “Dehqon xo‘jaliklari to‘g‘risida”gi qonunlar qabul qilindi. Bugungi kunda xo‘jalik yuritishning shu shakllarini va mulkka egalikni qonun bilan mustahkamlab qo‘ydi. Ushbu qonunlarni hayotga joriy qilish mexanizmi ishlab chiqildi. Endilikda xo‘jalik yuritishning shakli, mintaqalar sharoitiga, aholining zichligi va asosiy ekinlarning turiga qarab tanlash imkoniyati yaratildi. Jumladan, katta yerlarda paxta, g‘alla yetishtirishda, aholi zich joylashgan va yer resurslari chegaralangan hududlarda qishloq xo‘jaligi shirkatlari tashkil qilinishi maqsadga muvofiq deb topildi.

Avvalo shuni ta’kidlash joizki, har uchala xo‘jalik yuritish turida ham asosiy ishlab chiqarish vositasi bo‘lgan yer xususiy mulk bo‘la olmaydi. O‘zbekiston Respublikasining “Yer kodeksi”da yer davlat mulki ekanligi belgilab qo‘yilgan [15, 19].

“Qishloq xo‘jaligi shirkatlari to‘g‘risidagi qonunga ko‘ra, shirkat xo‘jaligining mustaqil balansida aks ettirilgan asosiy jamg‘armalar, boshqa boyliklar shu shirkatning mulkidir. Shirkat a‘zosi shirkatning pay mulkiga jamoa asosida egalik qiladi, lekin yetishtirgan mahsulotiga to‘laonli egalik qila olmaydi. Chunki u mahsulotni shartnoma asosida faqat o‘z xo‘jaligiga sotishi shart.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar qishloq xo‘jaligi shirkat xo‘jaligiga belgilangan maqsadda tovar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini yuritish uchun doimiy egalik qilishga beriladi [16, 91-93].

“Fermer xo‘jaliklari to‘g‘risida”gi qonun mustaqil fermer xo‘jaliklarining rivojlanishi uchun katta imkoniyat yaratdi. Ushbu qonunga ko‘ra yer fermer xo‘jaligiga ellik yilgacha berilgan, lekin o‘ttiz yildan kam bo‘lmagan muddatga ijaraga berilgan. Demak, fermer xo‘jaligi yerga ijara asosida egalik qiladi. Fermer xo‘jaliklarining maqomi o‘ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer tomoqalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi fermer xo‘jaligi a‘zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik

shaxs huquqiga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyekt qilib belgilandi.

Fermer xo‘jaligining o‘ziga qarashli bo‘lgan mulk huquqini davlat himoyalaydi. Fermer xo‘jaligi egasi shirkat xo‘jaligi a‘zosidan farqli tarzda yetishtirgan mahsulotiga ham egalik qiladi va uni xohlagan joyda sota oladi. Fermer xo‘jaliklarida mulkka egalik qilish, undan foydalanishi va uni tasarruf etish xo‘jalik a‘zolari tomonidan o‘zaro kelishuv asosida amalga oshiriladi [17, 169-170].

Xo‘jalik yuritishning shakllaridan biri bo‘lgan dehqon xo‘jaliklariga yangi imtiyozlar belgilab berildi. Chunki dehqon xo‘jaligining asosiy maqsadi, manfaati, ahamiyati shundan iboratki, dehqon xo‘jaligi o‘z mahsulotini bozorga olib chiqib, yoki o‘z oilasini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlab ham davlatga va jamiyatga juda katta foyda keltiradi.

Dehqon xo‘jaliklarida yerga ushbu qonunga asosan meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanish asosida egalik qilinishi belgilandi. Dastlab, qonun asosida dehqon xo‘jaliklarining yerga egalik qilishi mumkin bo‘lgan yer maydonlari cheklangan bo‘lib, uning yuqori chegarasi sug‘oriladigan yerlarda 0,35 gektargacha va sug‘orilmaydigan yerlarda 0,50 gektargacha o‘lchamda, sahro va cho‘l mintaqasida esa 1 gektargacha qilib belgilangan edi.

O‘ziga qarashli uy joylar, qishloq xo‘jaligi ekinzorlari va ko‘chatzorlari, dov-daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, parrandalar, qishloq xo‘jalik texnikasi, asbob uskunalar, transport vositalari. intellektual mulk obyektlari, shuningdek boshqa mol-mulklar, yetishtirilgan mahsulot, olingan daromad (foyda) qonunda cheklanmagan boshqa mulklar dehqon xo‘jaligining mulki bo‘lishi mumkin. Dehqon xo‘jaligining o‘z mol mulkiga bo‘lgan mulk huquqini davlat himoyalaydi [18, 182-187].

Yer chinakam xo‘jayiniga tegib qishloqda fermer, dehqon sektori amalda shakllandi. Natijada, 1995 yilda Surxon vohasida fermer xo‘jaliklari 49,0 ming tonna paxta, 33,7 ming tonna boshqoli don, 0,04 ming tonna sholi, 5,4 ming tonna sabzavot, 0,3 ming tonna kartoshka, 3,2 ming tonna poliz, 3,1 ming

tonna ho‘l meva, 2,1 ming tonna uzum, 2,80 ming dona tuxum tayyorladi [19, 1-3].

Dehqon fermerlar tomonidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish yildan-yilga ko‘payib, 1998 yilda 42949 tonna g‘alla, 2142 tonna makkajo‘xori, 8456 tonna uzum, 9494 tonna sabzavot, 4264 tonna boshqoq don, 289 tonna kartoshka, 6398 tonna poliz mahsulotlari, 1155 tonna go‘sht mahsulotlari ishlab chiqarilib davlatga sotildi [20, 1-13].

2019 yilda bu ko‘rsatkichlar keskin darajada o‘sganligini ko‘rishimiz mumkin. Bunga asosiy sabab qilib yuqorida ta’kidlaganimizdek, yerning o‘z egalari ga mulk sifatida berilishidir. Xususan, 2019 yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy hajmda dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 56,0 foizni tashkil etdi. Xo‘jaliklar toifalari bo‘yicha tahlillar qishloq xo‘jaligi mahsulotlar umumiy hajmining 74,2 foizi dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklariga, 24,1 foizi fermer xo‘jaliklariga va 1,7 foizi qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to‘g‘ri keladi. Hosil yig‘imi 2019 yilda barcha toifadagi xo‘jaliklar tomonidan 528230 tonna don va dukkakli don ekinlari (116,0 foiz), 191112 tonna kartoshka (92,7 foiz), 525719 tonna sabzavot (97,6 foiz), 55643 tonna poliz (108,0 foiz), 74881 tonna meva (97,7 foiz) va

10876 tonna uzum (104,4 foiz) yetishtirildi. Barcha hududlarda dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘sishi asosan dehqon va fermer xo‘jaliklari hisobiga bo‘lib, don ekinlari ishlab chiqarish umumiy hajmda ularning ulushi 95,7 foizni, kartoshka 99,7 foizni, sabzavot va poliz 99,1 foizni, mevalar va uzum ishlab chiqarish 98,1 foizni tashkil etdi [21, 25-26].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda dehqonchilik faoliyatini rivojlantirish maqsadida keng ko‘lamdagi ishlar amalga oshirildi. Dehqonning ijtimoiy mavqeyi sezilarli darajada oshdi. Dehqonchilik faoliyatining huquqiy asoslari yaratildi. Lekin, yerga egalikning totalitar tuzumidan qolgan shakli vohada uzoq vaqtgacha o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazib keldi. Bozor iqtisodiyotiga mos yangicha fikrlaydigan dehqonning vujudga kelishi uchun uzoq vaqt kerak edi. Bu albatta, sohadagi islohotlar natijasida amalga oshirila bordi. Dehqonchilik xo‘jaligining rivojlanishi va taraqqiy etishi uchun muhim siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy zamin yaratildi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida dehqonchilikdagi zamonaviylashuv tadbirkorlik ko‘rinishida namoyon bo‘ldi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. — Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.- 491 б.
2. Аскарлов А.А. Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. —Ташкент: Фан, 1983. —120 с.
3. Аскарлов А. Энг қадимги шаҳар. — Т., 2001. —24 б.
4. Қобулов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. Монография. — Тошкент: Академнашр, 2012. —408 б.
5. Занятие и быт народов Средней Азии (Среднеазиатский этнографический сборник, III).-Л: Наука, 1971.-282 с.
6. Петренко И. Я., Чужинов П. И. Экономика сельскохозяйственного производства. - Алма-Ата: Кайнар, 1992, -560 с.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларнинг чуқурлаштириш йўлида. — Тошкент, 1995.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2019.
9. “Деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1998 йил, 22 апрел. Солиқ тўловчининг журнали, М 6 1998.

10. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: “Ўзбекистон”. 2011. – 440 б.
11. Бердиев Ҳ. ва бошқалар Сурхондарё тарихидан лавҳалар – Тошкент: “Нур”. 1991.
12. Ленин байроғи. 1990 йил 26 декабрь
13. Бердиев Ҳ. Биринчи одам вилояти – Тошкент: “Нур”. 1991.
14. Раҳимов Б.С. “Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти (Сурхондарё вилояти мисолида 1991-2005 й.й.)”. Термиз, 2008. Тарих фан. номзоди дарж. Дисс. 189 б.
15. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент, “Ўқитувчи” 1998.
16. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент, “Ўқитувчи” 1998.
17. Фермер хўжаликлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент, “Ўқитувчи” 1998, Б.163, 169-170.
18. Деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент, “Ўқитувчи” 1998, Б.182,187.
19. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги. Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси.биринчи китоб, -Термиз. 1996.
20. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги. Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси.биринчи китоб, -Термиз. 1999.
21. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси, Сурхондарё вилояти статистика бошқармаси. Сурхондарё вилоятининг статистик ахборотномаси 2019 йил январь-июн ойлари якунлари бўйича. Термиз–2019, -134 б.